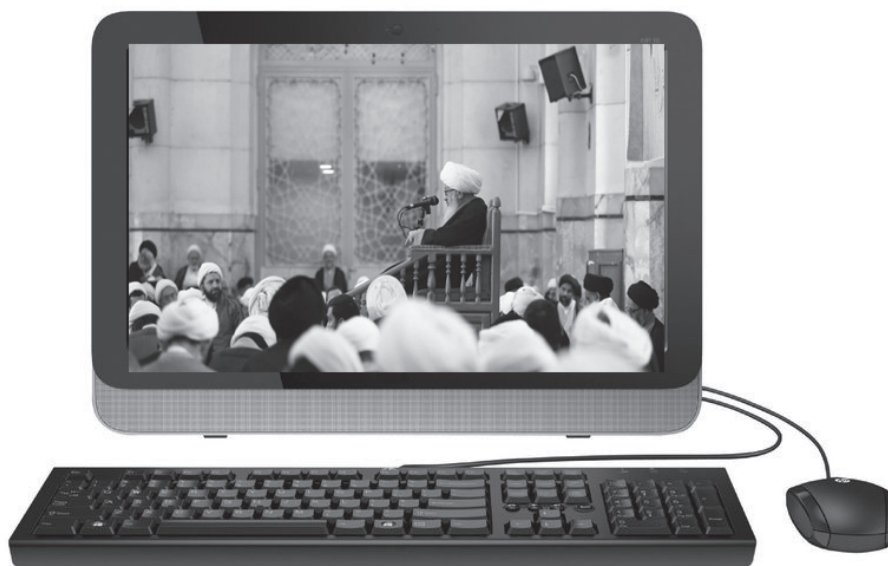

آموزش دروس حوزوی در پرتو فناوری اطلاعات و ارتباطات

محمد مهدی نمازی

سر دبیر فصلنامه ره‌آورد نور

اشاره

ورود به عصر اطلاعات و ارتباطات و تشکیل جامعه اطلاعاتی، روش‌ها و فرآیندهای اجتماعی و به‌ویژه تولید، توزیع و اشاعه دانش را با تحولات اساسی روبه‌رو ساخته است. نهادهای آموزشی، اعم از دانشگاه‌ها و حوزه‌های علمیه، از این تحولات بیشترین تأثیر را پذیرفته و خواهند پذیرفت. استفاده از فناوری‌های آموزشی، در عصر بیداری و خداجویی جوامع، می‌تواند بستر انتشار علوم حوزوی را که آموزه‌هایی الهی است، در سراسر جهان فراهم کند. مطالعه روش‌های به‌کارگیری امکانات جامعه اطلاعاتی در دروس حوزوی، نیازمند شناخت فناوری‌های نوین و تأثیر این دانش‌های نوپدید بر فرایندهای آموزش و فراگیری می‌باشد.

تولید محتوا و جهت‌گیری انتشار منابع درسی حوزه به سوی نشر الکترونیکی و طراحی و تولید نرم‌افزارهای آموزشی و کمک‌آموزشی، از ملزومات همسویی با جامعه اطلاعاتی و تحولات نظام‌های آموزشی تلقی گردیده و بهره‌گیری از شبکه‌های رایانه‌ای ملی و فراملی نیز برای ایجاد سامانه‌های آموزشی و تأسیس حوزه‌های علمیه مجازی، از الزامات عصر دانش‌افزایی و خردورزی محسوب شده است. در این راه، حوزه‌های علمیه نیازمند تحول در نظام آموزشی و روزآمدسازی متون درسی، روش‌های تدریس و چاقوب‌های سنتی تعلیم و تربیت‌اند.

کلیدواژگان: حوزه علمیه، دروس حوزوی، آموزش، فراگیری، فناوری اطلاعات و ارتباطات، آموزش الکترونیکی، نظام آموزشی، جامعه اطلاعاتی.

تحول حوزه‌های علمیه در عصر اطلاعات

عصر اطلاعات، عصر دانش‌افزایی و شتاب علم است. شاخص‌های تولید علم در عصر حاضر، به‌شدت در حال افزایش است و گزارش‌های جهانی حکایت از افزایش تولید علم در مراکز دانشگاهی ایران دارد. رئیس مرکز منطقه‌ای اطلاع‌رسانی دانشگاه تهران اعلام می‌دارد:

«رشد علمی در خاورمیانه تقریباً چهار برابر سریع‌تر از سطح جهانی است و در میان کشورهای خاورمیانه، ایران و ترکیه نقش تعیین‌کننده‌ای را ایفا می‌کنند. همچنین، نرخ رشد علمی ایران و ترکیه به ترتیب ۱۱ و ۵/۵ برابر سریع‌تر از نرخ رشد تولیدات علمی سایر کشورهای منطقه است. ایران رشد سریعی را در تولید علم تجربه می‌کند؛ به‌طوری‌که برون‌داد علمی جهان در سال ۱۹۹۰ تا ۲۰۰۹م، حدود ۳۴ درصد رشد داشته است و این رشد، در ایران ۸۴ درصد بوده است.» (۲)

تا کنون مؤسسه یا نهادی که رشد علمی در حوزه‌های علمیه را طی چند دهه اخیر اندازه‌گیری کند، وجود نداشته و نهادهای حوزوی نیز به‌تنهایی در این خصوص اقدام قابل‌ارائه‌ای انجام نداده‌اند؛ اما مسلم است که مسئولیت خطیری در زمینه روزآمدسازی علوم اسلامی و همراهی با تحولات در حوزه‌های علوم انسانی متوجه حوزه‌های علمیه است. مقام معظم رهبری درباره رشد علمی در جهان و مسئولیت حوزه‌های علمیه فرموده‌اند:

تا کنون مؤسسه یا نهادی که رشد علمی در حوزه‌های علمیه را طی چند دهه اخیر اندازه‌گیری کند، وجود نداشته و نهادهای حوزوی نیز به‌تنهایی در این خصوص اقدام قابل‌ارائه‌ای انجام نداده‌اند؛ اما مسلم است که مسئولیت خطیری در زمینه روزآمدسازی علوم اسلامی و همراهی با تحولات در حوزه‌های علوم انسانی متوجه حوزه‌های علمیه است

انفجار اطلاعات و دگرگونی‌ها در زمینه ارتباطات در چند دهه اخیر، نهادهای اجتماعی را در جوامع مختلف، دستخوش تغییر نموده و در این میان، مراکزی را که به شکلی با مقوله اطلاعات و دانش سروکار دارند، بیشتر در معرض تحول قرار داده است. حوزه‌های علمیه نیز از این تحولات برکنار نبوده، دگرگونی‌های عصر اطلاعات، این نهاد علمی و آموزشی را نیز با نگرش‌های تازه‌ای روبه‌رو ساخته است. بیداری اندیشه تحول حوزه علمیه، در ذهن برخی مسئولان و اساتید حوزوی و نیز گشوده‌شدن باب نقد و بررسی نظام حاکم بر حوزه، رویکردهای جدیدی را نسبت به برنامه‌های جاری آن ایجاد کرده است.

حوزه علمیه، از سه ضلع: آموزش، پژوهش و تبلیغ تشکیل شده که ضلع آموزشی آن، از سایر اضلاع گسترده‌تر است. روشن است، وقتی سخن از تحول در حوزه علمیه به میان می‌آید، این دگرگونی بر بزرگ‌ترین بخش حوزه، یعنی وجه آموزشی آن، بیشترین تأثیر را خواهد گذاشت.

تحول در حوزه‌های علمیه، نیازمند برنامه‌ای جامع، دقیق و کارشناسانه است. این دیدگاه از دیرباز در میان متفکران و اندیشمندان آگاه و زمان‌شناس حوزوی، دغدغه‌ای بوده است که سعی می‌کردند به یک نهضت فکری در حوزه‌های علمیه بینجامد. تحولاتی که حوزه‌های علمیه در عصر اطلاعات متناسب با نیازها و دگرگونی‌های اجتماعی با آن روبه‌رو شده‌اند، در دو جنبه ساختاری و محتوایی قابل‌دسته‌بندی است. از جهت ساختاری، توجه به تشکیلات و ساختار نظام حوزه و ایجاد مراکز مدیریت و تنظیم و تدوین آیین‌نامه‌ها و مقررات، در سه دهه اخیر حائز اهمیت بوده است. از جهت بازنگری در نظام آموزش و پژوهش نیز، توجه به متون و محتوای آموزشی، تأسیس مراکز تخصصی و ایجاد رشته‌های تحصیلی متنوع و تولید محتوای متناسب با نیازهای جامعه را می‌توان از جمله تلاش‌ها برای همسویی حوزه‌های علمیه با نیازهای عصر اطلاعات محسوب نمود؛ با این حال، تا همسویی کامل و درک همه‌جانبه الزامات و اقتضائات جامعه اطلاعاتی از سوی حوزه‌های علمیه و انجام اقداماتی ثمربخش، به‌ویژه در زمینه‌های آموزشی و پژوهشی، فاصله بسیاری وجود دارد. مقام معظم رهبری در باره عقب‌ماندگی حوزه از مباحث علمی عصر حاضر می‌فرماید: «امروز حوزه‌های علمیه از زمان خودشان خیلی عقب هستند... در حال حاضر، امواج فقه و فلسفه و کلام و حقوق دنیا را فراگرفته است؛ اما وقتی به حوزه نگاه می‌کنیم، می‌بینیم با زمان خیلی فاصله داریم.» (۱)

از جمله تلاش‌هایی که برای همراهی حوزه‌های علمیه با عصر اطلاعات و بهره‌مندی این نهاد علمی و آموزشی از امکانات فناوری‌های مدرن صورت گرفت، طراحی و تولید نرم‌افزارهای علوم اسلامی است که نخستین نمونه آن، توسط مرکز نور با نام «نرم‌افزار بحار الأنوار» سامان یافت. همچنین، در راستای همراهی حوزه‌های علمیه با عصر اطلاعات و ارتباطات و فراهم ساختن بسترهای تحول در حوزه‌های علمیه، لازم است به تأسیس اولین مرکز ارائه‌دهنده خدمات اینترنت به حوزه‌ها و طلاب در قم اشاره نمود.

به هر حال، بخش مهمی از حوزه علمیه در عصر ارتباطات توانست به سرعت خود را با شرایط زمان وفق دهد و این بخش، شامل مراکز و مؤسساتی بود که در زمینه آموزش و پژوهش فعالیت داشت. بهره‌گیری از امکانات شبکه اینترنت، به عنوان مهم‌ترین بستر ارتباطی و نخستین امکان حضور در مجامع مجازی برای نهادهای تبلیغی و ترویجی حوزه علمیه در عصر اطلاعات، از جایگاه ویژه‌ای برخوردار بود که تجربیات و دستاوردهای ارزشمندی به همراه داشت.

در سال‌های اول دهه ۱۳۷۰ش که حوزه علمیه قم اولین تجربیات خود را در زمینه کار با رایانه و آشنایی با فناوری اطلاعات تجربه می‌کرد، از کمبود سخت‌افزار و کامپیوتر رنج می‌برد. از این رو، اعتبار قابل ملاحظه‌ای به عنوان وام قرض‌الحسنه از طرف دفتر مقام معظم رهبری در اختیار مرکز تحقیقات کامپیوتری علوم اسلامی قرار گرفت تا این مرکز بتواند ابزارهای لازم را در اختیار طلاب و فضایی حوزه قرار دهد. برگزاری نخستین سیمینار کامپیوتر و علوم اسلامی در سال ۱۳۶۹ش و نمایش نرم‌افزار بحار الأنوار در مرکزیت حوزه علمیه، یعنی مدرسه عالی دارالشفاء قم، خود گویای توجه حوزه علمیه به فناوری اطلاعات و همسویی با تحول در حال شکل‌گیری در نهادهای علمی، پژوهشی و آموزشی در عصر حاضر بود.

«شتاب علم، در این بیست سالی که گذشت، یقیناً به مراتب کمتر خواهد بود از شتاب علم و پیشرفت علم و فناوری در بیست سالی که پیش روی ماست. فکر آن روز را حوزه علمیه باید بکند. مسئول، حوزه علمیه است.» (۳)

مهم‌ترین ملاک همسویی با عصر اطلاعات، ایجاد تغییرات و تحولات بر مبنای دانش و اطلاعات است. توجه به اطلاعات در تصمیم‌گیری‌ها و انجام دگرگونی‌ها بر اساس آمار و داده‌های علمی، می‌تواند سازمان را متناسب با نیازها و مطالبات اجتماعی متحول سازد.

نخستین حرکت برای ورود حوزه‌های علمیه به مباحث فناوری و همسویی با عصر اطلاعات، در سال ۱۳۶۶ش با تلاش جمعی از طلاب و فضایی حوزه و مهندسان متعهد در شهر مقدس قم صورت گرفت؛ اما تلاش رسمی برای بهره‌گیری از امکانات و تجهیزات فناوری اطلاعات و ارتباطات در حوزه‌های علمیه، در سال ۱۳۶۸ش با حمایت حضرت آیت‌الله خامنه‌ای، رهبر انقلاب اسلامی، تحقق یافت.

این تلاش، با تأسیس مرکز تحقیقات کامپیوتری علوم اسلامی به منظور مطالعه و بررسی امکان فرآوری متون اصیل علوم اسلامی در چرخه فناوری اطلاعات و ارائه این منابع در بسترهای ارتباطات جهانی صورت نهادی یافت و مورد تأیید و همراهی بسیاری از بزرگان حوزه نیز قرار گرفت. در این زمینه، دستخط‌هایی از اعظم و اساتید و مدرسان حوزه موجود است که برخی از آنها قدمت بیست و چند ساله دارد؛ از جمله دستخط مقام معظم رهبری که در سال ۱۳۶۸ش هم‌زمان با تأسیس مرکز تحقیقات کامپیوتری علوم اسلامی (نور) مرقوم داشتند: «بحمدالله آثار پیشرفت در بهره‌برداری از کامپیوتر برای تحقیق در علوم اسلامی، مشاهده می‌شود. خداوند شما را موفق بدارد و نشاط و نیرویی ببخشد که هرگز از پیشرفت، خسته نشوید.» (۴)

نخستین حرکت برای ورود حوزه‌های علمیه به مباحث فناوری و همسویی با عصر اطلاعات، در سال ۱۳۶۶ش با تلاش جمعی از طلاب و فضایی حوزه و مهندسان متعهد در شهر مقدس قم صورت گرفت؛ اما تلاش رسمی برای بهره‌گیری از امکانات و تجهیزات فناوری اطلاعات و ارتباطات در حوزه‌های علمیه، در سال ۱۳۶۸ش با حمایت حضرت آیت‌الله خامنه‌ای، رهبر انقلاب اسلامی، تحقق یافت

سازمان حوزه علمیه و فناوری اطلاعات و ارتباطات

- شورای عالی حوزه علمیه قم، به عنوان نهاد بالادستی و مرکز
- ساماندهی و سازماندهی حوزه‌های علمیه در دهه اخیر توجه خاصی
- به امر فناوری اطلاعات و ارتباطات نموده، مزایا و توانمندی‌های
- این فناوری را در جهت تسهیل امور اداری و سازمانی طلاب تا
- حدودی به کار گرفته است.
- با درک نقش فناوری اطلاعات و ارتباطات در فعالیت‌های سازمانی
- و مؤسسات آموزش عالی، حوزه‌های علمیه نیز برای جذب و گزینش
- طلاب، از فناوری اطلاعات و ارتباطات استفاده می‌کند؛ به عنوان
- مثال، مرکز مدیریت حوزه علمیه برادران، در سال ۱۳۸۹ به منظور
- گزینش طلاب با ارائه دفترچه راهنمای گزینش به روش الکترونیکی
- (PDF) در سایت اینترنتی www.howzeh-qom.com
- داوطلبان ورود به حوزه را برای ثبت نام اینترنتی از طریق پایگاه
- معاونت آموزش مرکز مدیریت حوزه علمیه قم فراخواند.
- مرکز مدیریت حوزه علمیه خواهران نیز به همین منوال از طریق
- پایگاه اینترنتی www.whc.ir با ارائه انواع خدمات در نظام
- آموزش حوزوی خواهران، اعم از گزینش، آموزش و ارزیابی
- می‌پردازد. دفتر فناوری اطلاعات مرکز مدیریت حوزه علمیه
- خواهران، در سال ۱۳۸۲ تأسیس شده و در راستای تحقق اهداف و
- مأموریت‌های مرکز مدیریت حوزه علمیه خواهران فعالیت می‌کند.
- حوزه‌های علمیه در شبکه جهانی اینترنت توانسته‌اند به صورت
- رسمی و غیررسمی پایگاه‌های متعددی را تأسیس کرده، خدمات
- گسترده‌ای اعم از اطلاع‌رسانی، آموزش، ارشیایی و جذب داوطلب
- ارائه نمایند. در اینجا به برخی از این پایگاه‌ها که وابستگی
- سازمانی و نهادی با مراکز و مدارس حوزوی دارند و به ارائه

با توجه به اینکه یکی از کارکردهای بسیار مهم فناوری اطلاعات و ارتباطات در حوزه علمیه، می‌تواند به کارگیری این فناوری در زمینه‌های آموزشی باشد، با این حال، این فناوری هنوز در دو زمینه مهم آموزشی و پژوهشی توسط نهادهای رسمی حوزوی مورد توجه جدی قرار نگرفته است

خدمات سازمانی و مدیریتی و اطلاع‌رسانی می‌پردازند، اشاره می‌کنیم: شورای عالی حوزه‌های علمیه، جامعه مدرسین حوزه علمیه قم، مرکز مدیریت حوزه علمیه خواهران، مرکز مدیریت حوزه علمیه خراسان، مرکز مدیریت حوزه علمیه اصفهان، مرکز مدیریت حوزه‌های علمیه برادران، مرکز خدمات حوزه‌های علمیه، معاونت تبلیغ و آموزش‌های کاربردی حوزه علمیه، معاونت پژوهش حوزه‌های علمیه، معاونت امور طلاب و دانش‌آموختگان حوزه، مرکز مطالعات و پژوهش‌های فرهنگی حوزه، انجمن دروس حوزه علمیه قم، پایگاه حوزه نت، دفتر تبلیغات اسلامی حوزه علمیه قم، صندوق قرض‌الحسنه دفتر تبلیغات حوزه قم، مرکز آموزش زبان حوزه علمیه قم، (۵)

با توجه به اینکه یکی از کارکردهای بسیار مهم فناوری اطلاعات و ارتباطات در حوزه علمیه، می‌تواند به کارگیری این فناوری در زمینه‌های آموزشی باشد، با این حال، این فناوری هنوز در دو زمینه مهم آموزشی و پژوهشی توسط نهادهای رسمی حوزوی مورد توجه جدی قرار نگرفته است.

شخصیت‌های حوزه علمیه و فناوری اطلاعات

از اواخر دهه ۱۳۶۰ش که نقش رایانه در ابعاد پژوهشی و علمی آشکار شد، نظر پژوهشگران و فضایی حوزه علمیه نیز به این امکانات جدید معطوف گردید. در اواخر این دهه، مرکز تحقیقات کامپیوتری علوم اسلامی به دستور رهبر معظم انقلاب اسلامی حضرت آیت‌الله خامنه‌ای برای تولید نرم‌افزارهای اسلامی و واردکردن رایانه و فناوری اطلاعات به حوزه‌های علمیه، در سال ۱۳۶۸ش در قم تأسیس شد. در همین سال،

سهم نور
نه، به سرعت علمی

۵۰ صفحه مشابه یابی رایگان
برای هرکاربر تازه وارد

امکان بررسی ۱۵۰ صفحه در هر مشابه یابی

مشابه یابی یک پایان نامه با یک کلیک

• خارجی حوزه علمیه قم محسوب می‌گردد، با راه‌اندازی دانشگاه مجازی علوم حوزوی، نسبت به جذب و آموزش علاقه‌مندان به تحصیلات حوزوی از سراسر جهان اقدام کرده است. (۸)

• معاونت آموزش مرکز مدیریت حوزه علمیه قم، از جمله مراکزی است که آموزش غیرحضوری سطح دو و سه حوزه علمیه را ویژه طلاب شاغل برگزار می‌کند. هدف از برگزاری دوره‌های آموزش غیرحضوری نیز فراهم‌آوردن امکان تداوم تحصیل برای طلابی است که نمی‌توانند به‌طور حضوری ادامه تحصیل دهند. متقاضیان واجد شرایط، باید از طریق سایت معاونت آموزش برای ثبت‌نام اقدام کنند. در این روش، پس از بررسی تقاضا و مدارک ثبت‌نام و فعال‌شدن پرونده تحصیلی در آموزش غیرحضوری، طلبه موظف است در ابتدای هر نیم‌سال تحصیلی با رعایت تقویم آموزشی و آیین‌نامه و مقررات تحصیلی و بر اساس میزان توانایی و وقت خود، نسبت به انتخاب درس در موعد مقرر از طریق سایت اقدام نماید. پس از تأیید درس انتخابی، مواد آموزشی شامل: لوح فشرده (CD) یا کتاب‌های آموزشی درسی برای ارسال انتخاب‌شده برای طلبه ارسال می‌گردد. در هر نیم‌سال تحصیلی، دو نوبت امتحان، یک نوبت به صورت غیرحضوری در

• میان نیم‌سال، و یک نوبت به صورت حضوری در پایان نیم‌سال برگزار می‌گردد. در این روش ثبت‌نام، انتخاب درس، اعلام نتایج و سایر امور اجرایی، فقط از طریق سایت معاونت آموزش حوزه علمیه به نشانی: www.howzeh-qom.com انجام می‌شود.

• معاونت تبلیغ و آموزش‌های کاربردی حوزه‌های علمیه نیز با راه‌اندازی پایگاه اینترنتی آموزش‌های تخصصی تبلیغ حوزه علمیه قم، نسبت به جذب طلاب داوطلب برای گذراندن دوره‌های تخصصی تبلیغ اقدام نموده است. در این سامانه، راهنمای پذیرش طلاب، انتخاب واحد، برنامه‌ریزی، حضور و غیاب و سایر مقررات سامانه آموزش مجازی آمده است. (۹)

• مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی قم، با تأسیس دانشگاه مجازی امام خمینی و برگزاری دوره‌های کوتاه‌مدت آموزش الکترونیکی، نسبت به آموزش علوم اسلامی و برخی موضوعات علوم حوزوی اقدام نموده است. در این پایگاه آمده است که برگزاری دوره‌های کوتاه‌مدت آموزش مجازی، شیوه‌ای است در راستای

• نخستین سیمینار کامپیوتر و علوم اسلامی در مدرسه فیضیه قم برگزار شد که در کنار آن، اولین دستاوردهای نرم‌افزاری علوم اسلامی به صورت محدود به نمایش درآمد. (۶) از آن زمان تا کنون، مراجع عظام، علماء، اساتید و فضلاء حوزه علمیه در تأیید فعالیت‌های فناوری اطلاعات و ارتباطات در حوزه علمیه اظهار نظرهای جالبی داشته‌اند که برخی از آنها به شکل دست‌نوشته در دفاتر یادبودهای نمایشگاهی مرکز تحقیقات کامپیوتری علوم اسلامی ثبت و ضبط شده است و معرفی و بررسی آنها، مجال دیگری می‌طلبد.

مؤسسات تخصصی حوزه

• حوزه علمیه قم، دارای چهارده مرکز تخصصی است که از طریق پایگاه اینترنتی معاونت آموزش حوزه علمیه قم اطلاع‌رسانی

• شده است. (۷) این مراکز تخصصی، عبارت‌اند از: تفسیر و علوم قرآن، کلام اسلامی، تبلیغ، حقوق و قضای اسلامی، تاریخ اسلام، مذاهب اسلامی، امامت و مهدویت، علوم حدیث، فلسفه اسلامی، نهج‌البلاغه، تربیت مدرس، شیعه‌شناسی، مطالعات اسلامی و امامت. اگرچه بیشتر این مراکز دارای پایگاه اینترنتی مستقل هستند و در برخی از این پایگاه‌ها ثبت‌نام به صورت اینترنتی صورت می‌پذیرد، اما همه این مراکز تخصصی، از سامانه آموزش مجازی برخوردار نمی‌باشند. به طور کلی، مراکز علمی و تخصصی حوزه علمیه متناسب با نیازهای خود در زمینه‌های پژوهش یا آموزش، از فناوری‌های نوین بهره برده، هرکدام به نوعی از امکانات فناوری اطلاعات و ارتباطات استفاده کرده‌اند.

• در ادامه، به برخی تلاش‌ها در به‌کارگیری فناوری اطلاعات و ارتباطات در زمینه‌های آموزشی، اعم از مراکز تخصصی حوزه علمیه و سایر نهادهای وابسته به حوزه، اشاره می‌گردد.

• جامعة المصطفی العالمية که سازمان آموزش و تربیت طلاب

اقدام نمود. انجام این عملیات، صرف نظر از هزینه‌های مالی و زمانی که دربرداشته، فواید بسیاری داشته است.

با امکان دسترسی عمومی به فضای مجازی، معرفی و عرضه دروس حوزه در قالب فایل‌های فشرده دیجیتال MP3 و نرم‌افزارهای آموزشی رایانه‌ای، توسط شرکت‌ها و مؤسسات خصوصی از طریق آگهی‌های تبلیغاتی اینترنتی، امری فراگیر شده است. (۱۳) پایگاه اینترنتی مؤسسه نرم‌افزار آموزشی قرآن و عترت، فهرست بیش از صد عنوان سی‌دی دروس حوزه را در قالب MP3 ارائه نموده است. (۱۴) پایگاه اطلاع‌رسانی علوی نیز ده‌ها عنوان از لوح‌های فشرده دروس حوزه را در وبگاه خود عرضه کرده است. (۱۵) در برخی از پایگاه‌های اینترنتی، ضمن ارائه فهرستی از لوح‌های فشرده دروس حوزوی، امکاناتی را برای فروش اینترنتی این لوح‌ها فراهم نموده‌اند. (۱۶)

- توسعه و تسهیل آموزش‌های همگانی و آشنا ساختن فراگیران با معارف قرآن و اهل‌بیت(ع) و نشر معارف اسلامی منطبق با شرایط و مقتضیات زمان به همراه صرفه‌جویی در وقت و هزینه. (۱۰)
- دانشگاه باقرالعلوم نیز که وابسته به دفتر تبلیغات حوزه علمیه قم است، دارای بخش مدیریت فناوری اطلاعات بوده و از سیستم آموزش تحت وب که دربرگیرنده اغلب فعالیت‌های آموزشی دانشگاه، مانند: ثبت‌نام، انتخاب واحد، حذف و اضافه، حضور و غیاب، فهرست نمرات و سایر اطلاعات مورد نیاز برای جذب و پذیرش و تحصیل در دانشگاه می‌باشد، برخوردار است. افزون بر این، پورتال اساتید و دانشجویان نیز برای ایجاد ارتباط و فعالیت اینترنتی آنان طراحی شده است. (۱۱)
- مرکز آموزش‌های علوم اسلامی (www.maoe.dte.ir) نیز از دیگر پایگاه‌ها وابسته به دانشگاه باقرالعلوم است که خدمات

بخش مهمی از حوزه علمیه در عصر ارتباطات توانست به سرعت خود را با شرایط زمان وفق دهد و این بخش، شامل مراکز و مؤسساتی بود که در زمینه آموزش و پژوهش فعالیت داشت. بهره‌گیری از امکانات شبکه اینترنت، به عنوان مهم‌ترین بستر ارتباطی و نخستین امکان حضور در مجامع مجازی برای نهادهای تبلیغی و ترویجی حوزه علمیه در عصر اطلاعات، از جایگاه ویژه‌ای برخوردار بود که تجربیات و دستاوردهای ارزشمندی به همراه داشت

صرف نظر از لوح‌های فشرده دروس حوزه که به صورت صوتی و در فرمت‌های MP3 عرضه می‌شود، برخی از موضوعات دروس حوزوی در قالب محتواهای آموزشی دیجیتالی نیز که تا حدودی از قابلیت‌های نرم‌افزاری برخوردارند، توسط مؤسسات مختلف تولید و عرضه شده که شناخته‌شده‌ترین آنها محصولات صوتی و متنی دروس حوزه مربوط به مؤسسه گنجینه معرفت است. (۱۲)

همچنین می‌توان به نرم‌افزار آموزشی جامع صرف اشاره کرده که حاوی منابع و مباحث صرف عربی است و توسط حوزه علمیه اصفهان تولید شده است. این نرم‌افزار، اگرچه رویکرد آموزشی ندارد، اما شامل چند ساعت آموزش صرف به صورت صوتی است. (۱۸)

در میان تولیدکنندگان نرم‌افزارهای علوم اسلامی و حوزوی، مرکز تحقیقات کامپیوتری علوم اسلامی شاخص‌ترین آنهاست که با وجود تولید بیش از صد عنوان نرم‌افزار در موضوعات علوم اسلامی

- آموزشی ویژه‌ای را ارائه می‌نماید. ارتباط با این پایگاه، منوط به داشتن کلمه عبور و ایجاد دسترسی از طریق دانشگاه است.
- مرکز تخصصی مهدویت (۱۲)، به عنوان یکی از مراکز تخصصی حوزه علمیه قم ثبت شده است که آموزش تخصصی مباحث مهدویت ویژه طلاب حوزه‌های علمیه را بر عهده دارد. در این مرکز، سه نوع آموزش: حضوری، مکاتبه‌ای و مجازی برگزار می‌گردد.

دروس و متون حوزوی برون خط

- در گذشته، دروس حوزوی بر روی نوارهای مغناطیسی ضبط می‌شد و در نوارخانه نگهداری گردیده، به صورت امانی در اختیار طلاب قرار می‌گرفت. پس از ورود فناوری اطلاعات به حوزه، دفتر تبلیغات حوزه علمیه قم نسبت به تبدیل این نوارهای درسی به منابع صوتی دیجیتالی و انتقال بر روی لوح‌های فشرده (CD)

اینترنتی مدرسه فقاقت است. در این روش، متن و صوت درس‌های خارج حوزه با امکان جست‌وجو، بر روی DVD ذخیره و ارائه شده است. این مؤسسه، اعلام نموده که به دلیل محدودیت فضای DVD، صوت یک سال اساتید در این لوح فشرده قرار داده شده و ترتیبی اتخاذ گردیده است که نسخه DVD آن، هر سه ماه یک بار به‌روزرسانی و از طریق وبگاه مدرسه فقاقت اطلاع‌رسانی شود. (۲۰)

دروس و متون حوزوی برخط

به دلیل دسترسی آسان و همگانی به اینترنت، امروزه استفاده از منابع و محتواهای الکترونیکی حوزوی به صورت برخط یا آنلاین، از رواج بیشتری برخوردار است.

پایگاه اینترنتی تبیان، متعلق به سازمان تبلیغات اسلامی، یک پایگاه جامع اطلاع‌رسانی است که بخشی از آن به آموزش دروس حوزوی اختصاص یافته است. کاربران علاقه‌مند به فراگیری دروس حوزوی، می‌توانند با استفاده از پیوندهای مربوط به حوزه علمیه، به این دروس دسترسی داشته باشند. قسمت دروس متداول حوزه علمیه، شامل کلیه دروس سطح‌های حوزه علمیه، از پایه یک تا پایه ده است که شامل متن کتب و منابع درسی و صوت اساتید برجسته حوزه علمیه می‌باشد. برای فراگیری دروس اصلی حوزه، امکان انتخاب چند صوت از میان دو یا چند استاد فراهم شده است. در پایگاه تبیان، اعلام شده است که بیش از شش‌هزار ساعت صوت دروس حوزه بر روی این پایگاه قرار گرفته است. (۲۱)

پایگاه آموزش الکترونیکی حوزه آنلاین، وابسته به مؤسسه‌ای به نام «دار الحکمه» در کانادا است که برای علاقه‌مندان به تحصیل علوم حوزوی، دوره آموزش مجازی برپا نموده و دارای مقررات خاص است. در پایگاه حوزه آنلاین، برای سهولت در دستیابی به صدای استاد، فایل‌های صوتی به سه گروه و در سه رنگ تقسیم

با امکان دسترسی عمومی به فضای مجازی، معرفی و عرضه دروس حوزه در قالب فایل‌های فشرده دیجیتال MP3 و نرم‌افزارهای آموزشی رایانه‌ای، توسط شرکت‌ها و مؤسسات خصوصی از طریق آگهی‌های تبلیغاتی اینترنتی، امری فراگیر شده است

در موضوعاتی همچون: فقه، اصول، رجال، تفسیر، حدیث، فلسفه، جغرافیا و تاریخ اسلام، اما برای تولید نرم‌افزارهای آموزشی و کمک آموزشی موضوعات درسی حوزه علمیه، اقدامی صورت نداده است. (۱۹) این مرکز به‌تازگی دو نرم‌افزار کتب مرجع و در قالب لوح فشرده با نام «قواعد ادبیات عرب» و «دروس حوزی» ارائه کرده است که شامل ده‌ها عنوان کتاب در موضوعات دروس حوزوی است که بعضی از متون و شروح آن کمیاب یا نایاب می‌باشد و عمدتاً مورد نیاز طلاب و مراکز آموزشی حوزوی است این دو عنوان نرم‌افزار در موضوع متون آموزشی دیجیتال و برخوردار از ویژگی‌های فناوری اطلاعات همچون غنی‌سازی و فرمت‌زنی متن و بهره‌مندی از امکانات رایانه در تحقیق و تتبع، خدمتی ارزنده به مراکز حوزوی به شمار می‌آید.

برخی از نهادها و مؤسسات حوزوی، مانند معاونت آموزشی حوزه علمیه خواهران، با برپایی دوره‌های آموزش غیرحضور برای خواهران، نسبت به ارسال لوح‌های فشرده آموزش دروس حوزوی برای آنان اقدام کرده‌اند. این محتواهای الکترونیکی، در انحصار حوزه علمیه خواهران بوده و برای عموم طلاب ارائه نشده است.

مستجو در نرم‌افزارها

Language

پشتیبانی و دریافت‌ها

آموزش

خدمات

فروشگاه

محصولات

درباره مرکز

CR.C.I.S

ارتباط کتب با حواشی، ترجمه و شرح

ارائه فرهنگ اصطلاحات اصولی و فقهی

جستجوی پیشرفته در متن

امکان انتقال متن به Word

ارتباط واژگان کتب با لغت‌نامه

حاشیه‌نویسی، نمایه‌زنی، علامت‌گذاری و ...

جامع الفقه

نخستین کتابخانه تخصصی اصول فقه با بیش از ۹۰۰ جلد کتاب

همچنین، مؤسسه صدای بهار، اقدام به تولید لوح فشرده مدرسه فقاقت نموده است. این لوح دربرگیرنده درس‌های خارج فقه و اصول حوزه‌های علمیه: قم، نجف، مشهد و برخی شهرستان‌هاست که نسخه برون‌خط یا آنلاین پایگاه

«صوتی و متنی» و «برنامه رایانه‌ای» تقسیم می‌شوند. منظور از برنامه رایانه‌ای، نرم‌افزار آموزشی است که حاوی دو بخش قالب نرم‌افزاری و محتوای درسی است.

نوع اول، محتواهای صوتی دروس حوزه است که در لوح‌های فشرده یا حافظه‌های دیجیتالی ارائه می‌شوند. برخی از این لوح‌ها، متعلق به دهه‌های قبل و حاوی صوت اساتید مشهور گذشته‌اند و برخی نیز مربوط به اساتید جدید و جوان و درس‌های امروزی حوزه است که توسط نهادهای حوزوی یا مؤسسات خصوصی تولید و در اختیار طلاب قرار دارد.

این محتواها بیشتر عین صدای استاد در جلسه درسی است که پس از ضبط بدون ویرایش و جلوه‌های صوتی، با تبدیل به قالب دیجیتالی به لوح‌های فشرده منتقل شده و توسط رایانه و یا سایر دستگاه‌های صوتی مورد استفاده قرار می‌گیرد.

نوع دوم محتوای لوح‌های فشرده درسی حوزه، آنهایی است که علاوه بر صدای استاد، امکان مشاهده متن درس نیز در آنها فراهم شده است. در این محتوا، عین صوت استاد به همراه متن درس عرضه می‌گردد. محتوای برخی از لوح‌های فشرده، متن درسی به صورت تصویر ذخیره شده و صفحه‌به‌صفحه با صدای استاد قابل تطبیق و مشاهده است. این هماهنگی، به صورت غیر خودکار و با دخالت کاربر صورت می‌گیرد. این لوح‌ها، امکانات محدودی از نظر جست‌وجوی صفحات درسی و یا حرکت به دقایق و ثانیه‌های مشخصی از صوت را به فراگیر می‌دهد و فقط در رایانه قابل استفاده است.

محتواها در این دو نوع لوح فشرده، فاقد فراوری و غنی‌سازی هستند. منظور از غنی‌سازی و فراوری محتوا، افزودن برچسب‌های شناسایی محتوا (tag)، نمایه‌سازی و ایجاد ابرمتن‌های دسترسی به منابع، رنگی‌سازی مفهومی یا واژگانی متن، ایجاد پی‌نوشت‌ها و محتواهای کمکی (hyperlink) و یا بازنویسی متن درسی به زبان معیار است.

و ارائه شده است. بخشی از صدای استاد مربوط به توضیح درس است و بخش دیگر مربوط به مطابقت توضیحات با متن درس، و در نهایت، صدای کامل استاد در کلاس می‌باشد که با رنگ‌های متفاوت متمایز شده است.

پایگاه اینترنتی مدرسه فقهت، برای انتشار زنده دروس حوزه علمیه قم، در سال ۱۳۸۵ به دست شماری از دانش‌آموختگان حوزه و دانشگاه در مؤسسه صدای بهار طراحی گردید. در صفحه اول این وبگاه، هدف از تأسیس پایگاه مدرسه فقهت ارتباط علما و فضایی حوزه با یکدیگر و برقراری ارتباط زنده اینترنتی حوزه‌های علمیه قم، مشهد، نجف و سایر بلاد اسلامی شمرده شده است. در این پایگاه، نرم‌افزاری ارائه شده است که طلاب با دانلود و برداشت آن و بارگذاری در رایانه یا تلفن همراه خود، درحالی‌که به شبکه اینترنت متصل هستند، می‌توانند در دروس حوزوی به صورت زنده شرکت کنند و درس استاد را از طریق رایانه یا تلفن همراه بشنوند. اکنون دروس خارج آیت‌الله مکارم شیرازی، آیت‌الله نوری همدانی، آیت‌الله سبحانی و آیت‌الله جوادی آملی به صورت زنده پخش می‌شود و این‌گونه، کاربران از سراسر جهان از درس‌هایی که در سطوح عالی در مسجد اعظم قم برگزار می‌گردد، بهره‌مند می‌گردند. (۲۲)

نیم‌نگاهی به محتواهای دیجیتالی حوزوی

استفاده از فناوری اطلاعات و ارتباطات در آموزش دروس حوزوی، نیازمند فراهم کردن محتواهای مناسب و غنی‌سازی شده برای تبدیل به قالب‌ها و شکل‌های قابل عرضه در چرخه این فناوری است. آنچه در این بخش مد نظر است، مطالعه انواع محتواهای دیجیتالی و نشر الکترونیک دروس حوزوی در دو بخش برون خط (آفلاین) و برخط (آنلاین) است که هم‌اکنون در چرخه فناوری اطلاعات و ارتباطات در حال تبادل است.

در بخش برون خط، محتوای لوح‌های فشرده‌ای که تحت عنوان دروس حوزه در اختیار طلاب قرار دارد، به سه نوع: «صوتی»،

در میان تولیدکنندگان نرم‌افزارهای علوم اسلامی و حوزوی، مرکز تحقیقات کامپیوتری علوم اسلامی شاخص‌ترین آنهاست که با وجود تولید بیش از صد عنوان نرم‌افزار در موضوعات علوم اسلامی در موضوعاتی همچون: فقه، اصول، رجال، تفسیر، حدیث، فلسفه، جغرافیا و تاریخ اسلام، اما برای تولید نرم‌افزارهای آموزشی و کمک‌آموزشی موضوعات درسی حوزه علمیه، اقدامی صورت نداده است

استفاده از فناوری اطلاعات و ارتباطات در آموزش دروس حوزوی، نیازمند فراهم کردن محتواهای مناسب و غنی‌سازی شده برای تبدیل به قالب‌ها و شکل‌های قابل عرضه در چرخه این فناوری است. آنچه در این بخش مد نظر است، مطالعه انواع محتواهای دیجیتال و نشر الکترونیک دروس حوزوی در دو بخش برون خط (آفلاین) و برخط (آنلاین) است که هم‌اکنون در چرخه فناوری اطلاعات و ارتباطات در حال تبادل است

در دانشگاه مجازی جامعة المصطفی العالمیه (۲۴)، محتوای عرضه شده به صورت هدفمند بوده و بسته‌های آموزشی تا حدودی کلاسیک و دارای ساختار مورد نیاز برای یک سامانه دانشگاه مجازی است. مقاطع تحصیلی و رشته‌های ارائه شده در این دانشگاه، با مجوز رسمی از وزارت علوم، تحقیقات و فناوری تأسیس شده و در پایان دوره، مدرک رسمی به فراگیران اعطا می‌گردد. در دانشگاه مجازی جامعة المصطفی محتوای هر دوره آموزشی به صورت بسته‌های کاملاً آماده و فراوری شده همراه با توضیحات جانبی در اختیار فراگیر قرار می‌گیرد؛ به عنوان نمونه، در خصوص رشته فقه آمده است: رشته فقه، مشتمل بر ۱۸۷ واحد است که در قالب: ۵۲ واحد درس حوزوی، ۲۱ واحد درس عمومی، ۵۴ واحد درس مشترک و ۶۰ واحد درس تخصصی ارائه می‌گردد. دانش‌پژوهان به صورت کلی با مباحث اصولی و فقهی و شیوهای استفاده و کاربرد این متون، آشنا می‌شوند.

در پایگاه آموزش مجازی مرکز مدیریت حوزه علمیه خاوران (۲۵)، جداول درسی سطوح و مقاطع تحصیلی طلاب ارائه شده و برای هر مقطع، فهرست دروس آن به صورت پیوندهای فعال یا ابرمتن طراحی گردیده که با انتخاب آن توسط کاربر، فایل آن قسمت از کتاب درسی به صورت خودکار در قالب pdf در رایانه وی بارگذاری می‌شود. محتواهای ارائه شده در این سامانه آموزشی، تنها انتخاب عین متن کتاب و تبدیل به فرمت دیجیتال است که به این صورت، متون از غنی‌سازی‌های لازم برای عرضه در سامانه‌های آموزش مجازی برخوردار نیست؛ اما با بهره‌گیری از توانمندی‌های چندرسانه‌ای در برخی از موضوعات درسی،

- نوع سوم لوح‌های فشرده درسی، حاوی نرم‌افزار آموزشی است.
- این برنامه‌های رایانه‌ای، با هدف ارائه یک بسته آموزشی طراحی، تولید و به صورت هدفمند ارائه می‌گردند. اگرچه این نوع نرم‌افزار در موضوعات دروس غیرحوزوی به وفور یافت می‌شود، اما این نوع محصول در زمینه دروس حوزوی بسیار کم ارائه شده و مواردی در زمینه ادبیات عرب و گاهی منطق و فلسفه که به‌نوعی از موضوعات مشترک حوزه و دانشگاه است، در دسترس قرار دارد.
- از آنجا که تولید محتوا برای تدوین یک نرم‌افزار آموزشی حوزوی، نیازمند غنی‌سازی است و هزینه و دانش نسبتاً زیاد مصرف آن می‌گردد، معمولاً بخش خصوصی در این زمینه اقدام نمی‌کند.
- خصوصیات ارائه اطلاعات در شبکه اینترنت، مانند: سرعت محدود شبکه، ترافیک بالا، هزینه بارگذاری محتوا برای تولیدکننده و هزینه پیاده‌سازی آن برای فراگیر که به صورت دقیقه‌ای محاسبه می‌گردد و برخی مسائل امنیتی، مدیریتی و رقابتی، در مجموع موجب می‌شود که تولیدکننده اطلاعات، با تخصص بیشتر و با توجه به مقتضیات فضای مجازی، به ارائه محتوای درسی بپردازد.
- از این رو، تولید و ارائه محتواهای درسی الکترونیکی حوزوی در بخش برخط، به دلیل خصوصیات بستر نقل و انتقال داده، نسبتاً هدفمند و تا حدودی با انجام غنی‌سازی محتوا صورت می‌گیرد.
- پایگاه اینترنتی تبیان (۲۳)، با ایجاد حوزه علمیه مجازی با تولید محتواهای الکترونیکی برای پایه‌های مختلف درسی حوزه علمیه، تا حدودی توانسته است محتوا را متناسب با این فضا آماده‌سازی و ارائه نماید. در بخش حوزه علمیه مجازی این پایگاه، پایه‌های درسی یک تا ده حوزه علمیه فهرست شده است. با انتخاب هر پایه درسی، دروس آن پایه فهرست می‌شود. سپس، با انتخاب هر درس، نام کتاب درسی و استاد نمایش داده شده و با انتخاب عنوان کتاب درسی، به صفحه‌ای منتقل می‌شوید که محتوای درس و موضوعات ریز درس فهرست گردیده است. با انتخاب موضوع درس، صفحه حاوی متن آن گشوده می‌شود که متن موجود منطبق با کتاب درسی حوزه تقطیع و ارائه شده است. در پایان متن درس، گزینه توضیح و تطبیق طراحی شده است که امکان شنیدن صدای استاد را فراهم می‌سازد. این پایگاه، سعی کرده که فایل صوتی را فشرده‌سازی نماید تا به سرعت بارگذاری و در رایانه کاربر اجرا شود. به همین دلیل، از کیفیت آن کاسته شده است. در این پایگاه، بازنویسی یا فراوری تازه‌ای که متناسب با استانداردهای ارائه دروس مجازی باشد، روی متون درسی انجام نشده است؛ اما فرمت ارائه شده برای آموزش، از سهولت کاربری برخوردار است.

www.almostafaou.com/fa/Page.asp?Id74=

۹. پایگاه معاونت تبلیغ و آموزش‌های کاربردی حوزه علمیه، نشانی:

www.tth.ir/index.aspx?siteid=27&siteid=27&pageid=9185

۱۰. پایگاه دانشگاه مجازی مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی، نشانی:

www.ikvu.ir/view.php?id=4

۱۱. پایگاه دانشگاه باقرالعلوم قم، نشانی:

www.bou.ac.ir/portal/Home

۱۲. پایگاه آموزش مجازی مهدویت، نشانی:

www.mahdaviat.org/home.php

۱۳. پایگاه تبلیغاتی هفت‌گردون قم، نشانی:

www.qom.7gardoon.com/qom

۱۴. پایگاه فروش سی‌دی‌های دروس حوزه، نشانی:

http://quran--etrat.persianblog.ir/post/15

۱۵. پایگاه عرضه لوح فشرده دروس حوزه، نشانی:

http://alaviboroujerdi.com/page/125

۱۶. پایگاه فروش اینترنتی سی‌دی دروس‌های حوزه، نشانی:

http://cdmazhabi.vcp.ir/?viewpost=r234fmb1475b

۱۷. ر.ک: پنجمین نمایشگاه سراسری نرم‌افزارهای علوم اسلامی. قم: مرکز

تحقیقات کامپیوتری علوم اسلامی.

۱۸. فصلنامه ره‌آورد نور، ش ۳۶، پاییز ۱۳۹۰ ش.

۱۹. ر.ک: فهرست محصولات مرکز تحقیقات کامپیوتری علوم اسلامی. قم: مرکز

تحقیقات کامپیوتری علوم اسلامی، پاییز ۱۳۹۰؛ پایگاه اینترنتی مرکز تحقیقات

کامپیوتری علوم اسلامی، نشانی:

www.noorsoft.org

۲۰. بر اساس اعلام پایگاه شیعه، دسترسی در: ۱۳۹۰/۱۰/۲۰، نشانی:

eshia.ir/Feqh/DVD

۲۱. پایگاه اینترنتی آموزش نیوز، ۱۹ مهر ۱۳۸۶، کد خبر: ۱۳۸۳۷، نشانی:

www.edunews.ir/?view&sid=13837

۲۲. پایگاه اینترنتی مدرسه فقاقت، نشانی: www.eshia.ir/Support

۲۳. پایگاه اینترنتی تبیان، نشانی:

www.tebyan.net/index.aspx?pid=30629

۲۴. پایگاه دانشگاه مجازی جامعة المصطفی العالمية، نشانی:

http://almustafaou.ir/index.aspx?siteid&39=pageid19492=

۲۵. پایگاه مرکز مدیریت حوزه علمیه خاوران قم، نشانی:

http://vu.whc.ir/front/home

۲۶. پایگاه مدرسه فقاقت، نشانی: www.eshia.ir

فایل‌های صدا و فیلم استاد و متن درس هر کدام به صورت مجزا ارائه شده که در استودیوی ویژه ضبط دوره‌های دروس مجازی مربوط به حوزه علمیه خاوران تهیه شده است.

مدرسه فقاقت (۲۶) نیز که یک پایگاه اینترنتی برای پخش زنده دروس خارج حوزه علمیه است، پس از پخش درس از طریق شبکه اینترنت، آن را بایگانی نموده، در دسترس طلاب قرار می‌دهد. این دروس، فاقد هرگونه فراوری یا غنی‌سازی است و به همان شکل که توسط استاد بیان شده، در پایگاه ذخیره می‌گردد. دروس ارائه‌شده در این پایگاه، قابل برداشت و ذخیره‌سازی در رایانه شخصی است.

به طور کلی، محتواهای درسی که اکنون در پایه‌های مختلف حوزه علمیه تدریس می‌شود، متناسب با شرایط دانشجویی و علم‌آموزی امروز و ابزارهای دسترسی به منابع علمی و آموزشی، نیازمند بازنگری و بازنویسی است؛ علاوه بر آنکه برای ارائه دیجیتالی منابع، نیازمند غنی‌سازی متون و ایجاد فرمت الکترونیکی است؛ زیرا غالب محتواها و کتب درسی حوزه علمیه، به منظور آموزشی نگاشته نشده‌اند و بیشتر آنها علمی و پژوهشی هستند.

امید است با نگرشی نو به روش‌ها و منابع آموزشی در حوزه‌های علمیه، بهره‌مندی از فناوری اطلاعات و فضای مجازی در اولویت تحولات حوزوی قرار گیرد.

پی‌نوشت‌ها:

۱. سخنرانی رهبر معظم انقلاب در جمع حوزویان، آذرماه ۱۳۷۴.

۲. مهرداد، رئیس مرکز منطقه‌ای اطلاع‌رسانی دانشگاه تهران، خبرگزاری فرا نیوز، دسترسی در: ۱۳۹۰/۸/۱۴، کد خبر: ۶۴۵۸، نشانی:

www.faraznews.com/shownews-6458.aspx

۳. سخنرانی رهبر معظم انقلاب در جمع مدیران حوزه، هشتم آذرماه ۱۳۸۶ ش.

۴. دست‌خط جمعی از بزرگان حوزه و دانشگاه در بازدید از مرکز تحقیقات کامپیوتری علوم اسلامی؛ ره‌آورد نور، ش ۳۹، پیاپی ۴۶، زمستان ۱۳۸۸ ش.

۵. نشانی این مراکز و بسیاری از نهادهای حوزوی دیگر، در این پایگاه فهرست شده است:

http://irindex.ir/hawzeh.html

۶. ره‌آورد نور، ش ۳۹، پیاپی ۴۶، زمستان ۱۳۸۸، ص ۳.

۷. معاونت آموزش حوزه علمیه قم:

http://howzeh.org/pages.aspx?pid=62&siteid=1

۸. پایگاه جامعة المصطفی العالمية، دسترسی در: ۱۳۹۰/۹/۲۴، نشانی: